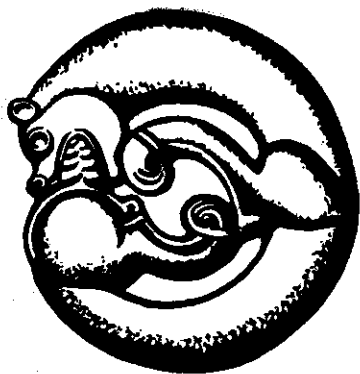

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПРО КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЗАХІДНОЇ РУСИ З ХЕРСОНЕСОМ

Ф. Д. Гуревич

В публікації розглядається вплив на культуру міст Західної Русі XII—XIII ст. культурних зв'язків з Візантією і країнами мусульманського Сходу через посередництво Херсонеса — визначного ремісничого і торгового центру Північного Причорномор'я.

У російській дореволюційній науці, безумовно, перебільшувалось значення імпорту із Херсонеса — середньовічного Херсона, літописного Корсуня — в Давню Русь. Н. П. Кондаков відносив до нього бронзові рукомийники, посуд, бронзові складні, хрести із різних яшм, серпантину та халцедону¹. Радянські дослідники дали належну атрибуцію багатьом із названих речей. Г. Ф. Корзухіна довела київське походження більшості бронзових хрестів-складнів². Бронзові рукомийники В. П. Даркевич переконливо інтерпретує як вироби західноєвропейських майстерень³. Оригінали корсунських знахідок на території Давньої Русі і руські вироби в Корсуні були темою вивчення А. Л. Якобсона⁴. Мета даної праці — простежити на конкретному археологічному матеріалі контакти Західної Русі з Херсонесом у XII—XIII ст.

Активні зв'язки з Візантією в культурі Західної Русі найкраще проявились в матеріалах XII ст. На початку століття дочка полоцького князя Всеслава Брячиславича стала дружиною сина імператора Олексія Комніна⁵. Святополк, князь Київський і Туровський, був одружений з гречанкою Варварою. Після його смерті, Варвара оселилась у монастирі, збудованому нею у Туровській землі⁶. Збереглися відомості, що 1130 р. київський князь Мстислав Володимирович відправив полоцьких князів з дружинами та дітьми «в Греки», звідки вони повернулися за 10 років⁷, а Єфросинія, княжна Полоцька, 1173 р. прибула до Константинополя, де її приймали імператор і патріарх. Пізніше вона поїхала до Палестини⁸.

¹ Кондаков Н. П. Русские клады.— СПб., 1896.— С. 42, 43.

² Корзухіна Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // ВВ.— 1958.— Т. XIV.— С. 129—137.

³ Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.) // САИ.— 1966.— Е. 1—57.— С. 53, 54.

⁴ Якобсон А. Л. Херсонес и Киевская Русь в XI в. // Вестник ЛГУ.— 1949.— № 4.— С. 104—117; Якобсон А. Л. К истории русско-корсунских связей (XI—XIV вв.) // ВВ.— 1958.— Т. XIV.— С. 116—128.

⁵ Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI и XII вв. // Byzantinoslavica.— Prague, 1947.— Т. II.— С. 83.

⁶ Творения святого отца нашего Кирилла, епископа Туровского.— К., 1880.— С. VIII, XI, VII.

⁷ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 293, 303, 304.

⁸ ПСРЛ.— СПб., 1962.— Т. XVI.— С. 214—215; Труды Киевской духовной академии.— 1910.— Книга IV.— С. 508, 513.

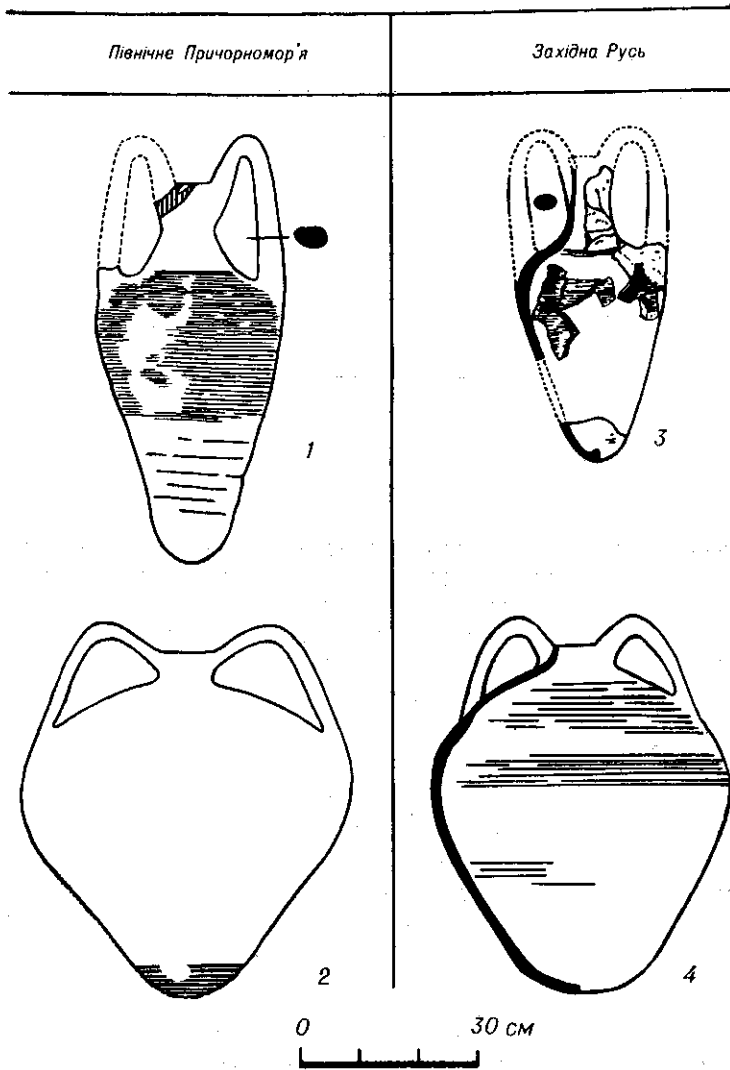

Рис. 1. Амфори.

У літописі під 1255 та 1262 рр. відзначається, що князь Войшелк— правитель Новгородка, через Угорщину та Болгарію намагався потрапити на Афон («Святу гору»), але через складне становище у Візантії змушений був повернутися⁹.

Прямі зв'язки з Візантією простежуються на пам'ятках монументального зодчества Західної Русі. Церква Благовіщення XII ст. у Вітебську та основна будова храму Бориса і Гліба в Новгородку були зведені візантійською будівельною артіллю¹⁰. Зодчий з Візантії брав участь у спорудженні храму-усипальниці Єфросиніївського монастиря. Вплив візантійської будівельної традиції простежується і в інших пам'ятках Полоцька та його округи¹¹.

Археологічними дослідженнями міст Західної Русі виявлено найрізноманітніші вироби, завезені з Візантії та її провінцій, переважно

⁹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. II.— Стб. 831, 858, 859.

¹⁰ Каргер М. К. Раскопки церкви Бориса и Глеба в Новгородке // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 150.— С. 79—85; Каргер М. К. Церковь Благовещения в Витебске // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 155.— С. 71—76.

¹¹ Раппопорт П. А. Полоцкое зодчество XII в. // СА.— 1980.— № 3.— С. 159; Воронин Н. Н. К истории полоцкого зодчества XII в. // КСИА АН СССР.— 1962.— Вып. 87.— С. 102—104.

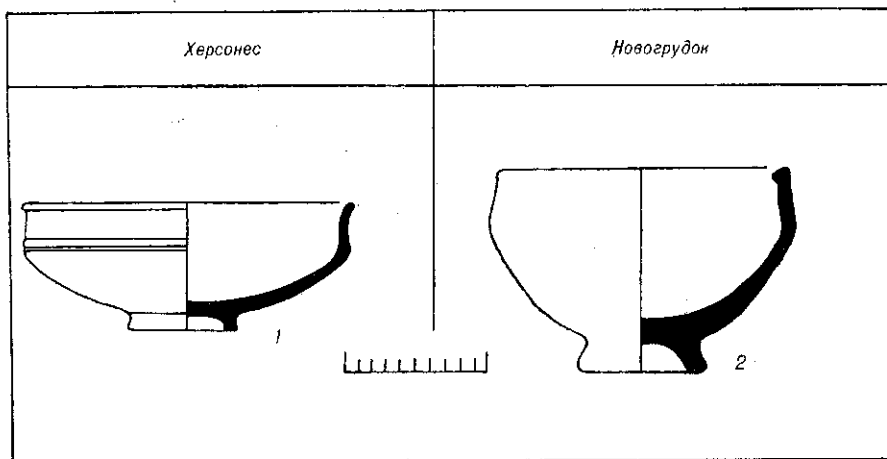

Рис. 2. Полів'яні чаші.

дніпровським шляхом¹². Судячи за археологічними матеріалами, важлива посередницька роль у постачанні візантійських товарів на Русь, включаючи і Західну, належала середньовічному Херсону — великому ремісничому і торговельному центру та одночасно важливій візантійській колонії в Північному Причорномор'ї. Але Херсон постачав давньоруські землі і власною продукцією, серед якої слід відзначити амфори, знайдені у 18 західноруських містах. У багатих будівлях цього регіону знайдено близько 10 амфор¹³.

А. Л. Якобсон, який досліджував амфори Північного Причорномор'я, насамперед херсонеські, для XII—XIII ст. виділяє два основних типи. Перший — представлений амфорами з грушеподібним тулубом, високим горлом та дугоподібними ручками (рис. 1, 1). Для другого характерний випуклий тулуб, низьке горло й такі ж ручки (рис. 1, 2). У тих випадках, коли вдається відновити форму західноруських амфор, вони мають такі ж форми, причому переважають амфори з випуклим тулубом (рис. 1, 3, 4).

Найчастіше у причорноморських великих посудинах привозили вино, на що вказує кириличний напис, надряпаний на фрагменті амфори з Пінська, і читається «Ярополче вино»¹⁴ та інші наїдки.

У середньовічному Херсонесі найбільшого розквіту досягло виробництво полів'яної кераміки. А. Л. Якобсон відзначає, що «ця кераміка є основною продукцією саме місцевих гончарів. Вона широко побутувала серед городян: майже немає в Херсоні розкопаного будинку того часу, де б її не знаходили. Вона яскраво відображає смаки місцевого населення і характеризує художню культуру пізньосередньовічного Херсону в цілому»¹⁵.

Херсонеська полів'яна кераміка ввозилась в Давню Русь. Фрагмент поліхромного полів'яного глечика з орнаментальним графічним рисунком херсонеського походження був знайдений у Києві¹⁶. Про проникнення подібної кераміки в Західну Русь ми маємо лише побіжні свідчення. Серед глазурованого посуду Новоградку зустрічаємо чашу на піддоні (рис. 2, 2). Ззовні вона вкрита блакитно-зеленою, а зсередини вишневою поливою. Ця посудина місцевого виробництва, на думку М. В. Малевської, відтворює чаші з Херсонеса (рис. 2, 1), однак пропорції новоградківської кераміки дещо змінені. У Новоградку

¹² Гуревич Ф. Д. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII—XIII вв. // ВВ.— 1986.— Т. 47.— С. 65—81.

¹³ Там же.— С. 66.

¹⁴ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 11—113; Равдина Т. В. Надпись на корчаге из Пинска // КСИИМК.— 1957.— Вып. 70.— С. 151.

¹⁵ Якобсон А. Л. Средневековый Крым.— Л., 1964.— С. 93, 94.

¹⁶ Якобсон А. Л. К истории...— С. 125.

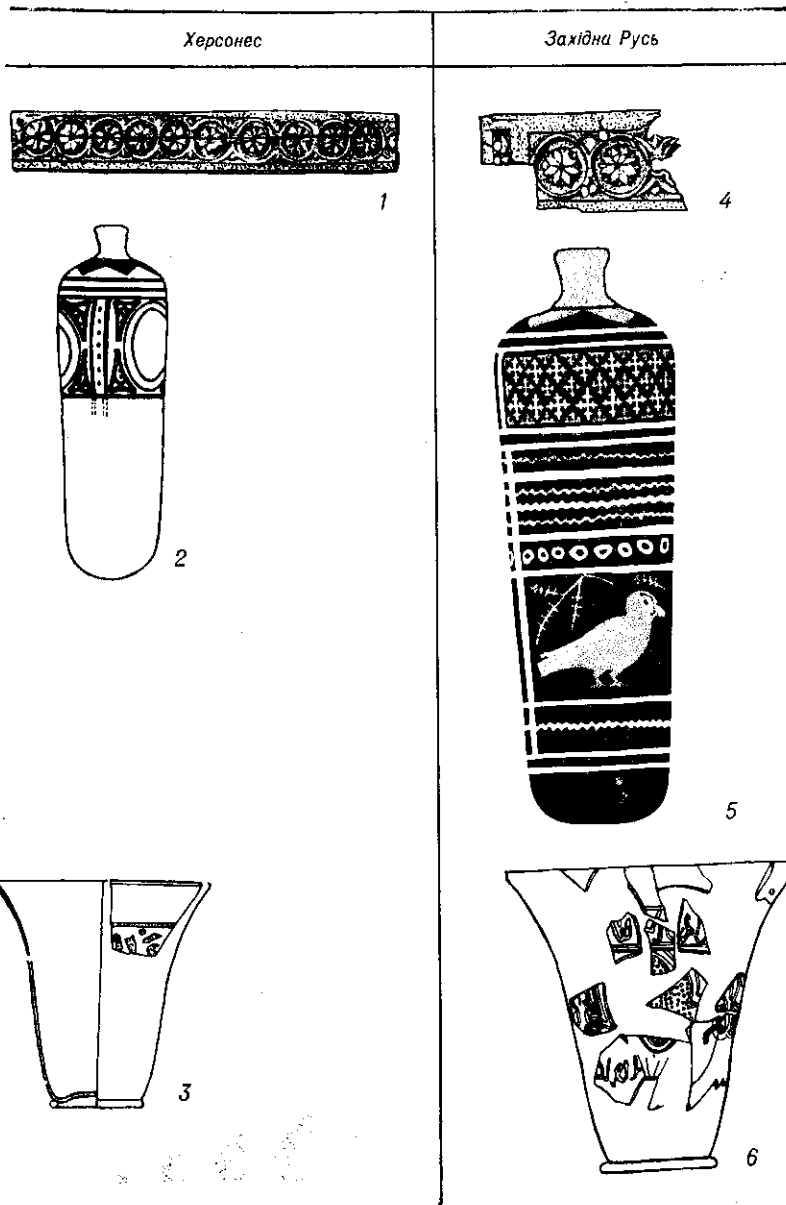

Рис. 3. Вироби з Херсонеса та Західної Русі: 1, 4 — платівки, 3, 5 — флакони з Візантії, 3 — бокал із Сирії.

була, мабуть, ще одна така ж чаша, від якої зберігся лише піддон¹⁷. Безумовно, що для подібного наслідування місцеві гончарі повинні були мати перед собою зразки полив'яних чаш із Херсона.

При розкопках Херсонеса 1964 р. трапилися залишки скриньки, оздобленої різьбленими платівками із кісток домашніх тварин. На них зображені фігурки тварин і кентаврів, восьмикутні зірки, вписані в коло (рис. 3, 7)¹⁸. Кістяна платівка з такими ж зірками походить із Новгородка (рис. 3, 4). Скриньки, прикрашені платівками із слонової кістки, на яких були вирізьблені біблейські та міфологічні сцени, а також восьмикутні зірки в колі, виготовлялись у майстернях Константи-

¹⁷ Малевская М. В. Поливная керамика из Новгородка // СА.— 1969.— № 3.— С. 196, 199.

¹⁸ Даниленко В. Н. Некоторые итоги раскопок Херсонеса Таврического (1958—1964) // Ученые записки Пермского Государственного Университета.— Пермь, 1966.— № 143.— С. 80.— Рис. 4.

нополя¹⁹. Вищезгадана скринька з Херсонеса та платівка із Новогрудка наслідували константинівські вироби. Якщо новогрудівська платівка виконана місцевим майстром, то він повинен був бачити скриньку із слонової кістки, або із кістки домашніх тварин, виготовлену у Херсонесі. Не виключено також, що вона потрапила сюди з Херсонеса, де кістяна платівка з різьбленими зірками, вписаними до кола, знайдена і в похованні²⁰, і де, вірогідно, мало практику наслідування коштовним візантійським скринькам, оздобленим платівками із слонової кістки. Цікава у цьому плані кістяна платівка від скриньки з таким же орнаментом із сусіднього із Західною Руссю Смоленська²¹.

У Херсонесі та Західній Русі відомі ідентичні та схожі скляні посудини із візантійських майстерень. Серед них флакони із синього скла, розписані білою та жовтою емаллю і золотом. У Західній Русі такі флакони та їх уламки відомі із Новогрудка і Турова²². Плічка новогрудівського та однієї із херсонеських посудин оздоблені розетками із золотих пелюсток (рис. 3, 2, 5). На іншому — із Херсонеса — нанесені потрійні «візантійські» хрестики, аналогічні хрестикам на посуді із Новогрудка²³.

Західні дослідники відзначають, що сині скляні флакони, розписані емаллю і золотом, були поширені від Білорусії до Кіпра, і, можливо, Єгипта, та від Корінфа до Ірана. Дослідник старожитностей Кіпра А. Мігоу вважає, що місце їх виготовлення був Константинополь, тоді як американський археолог Г. Девідсон (Вейнберг) дотримується думки, що такі флакони виготовлялись у Корінфі²⁴.

Незалежно від центрів, де виготовлялись сині циліндричні флакони, розписані емаллю і золотом, батьківщиною їх була Візантія, звідки вони потрапили до Херсонесу, а пізніше і до Західної Русі.

У Херсонесі побутував посуд з потовщенням по горловині, який слугував для зціджування рідини і був як візантійського, так і місцевого походження²⁵. Така ж посудина трапилась і в Новогрудку²⁶. Аналогії їм відомі у Вірменії (Двін), Середній Азії та середньовічній Угорщині. В останній вони розглядаються як імпорт із Корінфа²⁷.

У XII ст. до Херсонеса потрапляють різноманітні візантійські кам'яні різьблені іконки із зображеннями святих і біблейських сюжетів²⁸. Як відомо, кожна з них була індивідуальним виробом майстра. Між тим, привертає увагу схожість матеріалу (стеатит) і форми у іконок з Херсонеса із зображенням Христа Пантократора (рис. 4, 2)²⁹ і Новогрудка, на якій вирізьблено погруддя богоматері з немовлям (рис. 4, 1).

Зв'язки середньовічного Херсонесу із західноруськими землями можуть бути підкріплені знахідками в обох регіонах скляного посуду із близькосхідних, в основному сирійських (Ракка, Алеппо) майстерень.

¹⁹ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза.— Л.—М., 1966.— Рис. 134—139.

²⁰ Белов Г. Д. К изучению экономики и быта позднесредневекового Херсонеса // СА.— 1941.— Т. 7.— С. 242.— Рис. 10.

²¹ Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII вв. // САИ.— 1975.— Е 1—57.— С. 276.— Илл. 392.

²² Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 50, 1; 89, 1; Полубояринова М. Д. Стеклянная посуда древнего Турова // СА.— 1963.— № 4.— С. 235.— Рис. 2, 3—6.

²³ Колесникова Л. Г. Восточное стекло из собрания Херсонесского музея // ВВ.— 1973.— Т. 34.— С. 249—250.

²⁴ Megaw A. More gilt and enameled glass from Cyprus // JGS.— 1968.— P. 88—104; Davidson G. A medieval mystery: Byzantine glass production // JGS.— 1975.— V. XVII.— P. 131—133.

²⁵ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 255—256.

²⁶ Гуревич Ф. Д. Указ. соч.— Рис. 50, 2.

²⁷ Джанполадян Р. М. Лабораторная посуда армянского алхимика // СА.— 1965.— № 2.— С. 249, 250; Holl-Gyürky K. The use of glass in Medieval Hungary // JGS.— 1986.— V. 28.— P. 72.— Fig. 3, 2, 3.

²⁸ Белов Г. Д. Шиферная икона из Херсонеса // СА.— 1960.— № 2.— С. 263.

²⁹ Искусство Византии в собраниях СССР // Каталог выставки.— М., 1977.— № 2.— С. 117.— № 624.

Рис. 4. Іконки із Херсонеса (2) та з Новгородка (1).

У Херсонесі — це кубок з арабським написом, нанесеним золотом (рис. 3, 3), фрагменти склянок із зображеннями рибок та інших фігур. Середньовічний Херсон був пов'язаний з ремісничими та торговельними центрами Близького Сходу, тому поява сирійських скляних посудин у місті досить логічна³⁰.

Скляний посуд із Сирії у Давній Русі зустрічається частіше, ніж візантійський. Він відомий у Києві, Новгороді, Старій Рязані, Городську і Тмутаракані³¹. Багато уламків скляного посуду сирійського походження трапилось у Городищі під Новгородом³². У Західній Русі залишки скляних посудин знайдені в Новгородку (рис. 3, 6), Слонімі, Гродно, Мстиславі і, очевидно, у Вітебську. На деяких з них золотом нанесені арабські написи. На посудині із Слоніма вона читається як «Салім вчений», на новгородівському читаємо ім'я «Алі»³³.

Скляний посуд із Сирії ввозився до Херсонеса аж до кінця XIII ст.³⁴, доки існував дніпровський шлях. Однак до 40-х років цього століття частина сирійських скляних посудин, потрапляючи в Херсонес, залишалась тут, а інші перевозили на північ, в тому числі і в Західну Русь.

Цим же шляхом ввозився іранський фаянсовий посуд з люстровим розписом. У західноруських містах він потрапляв до Полоцька, Лукомля і Новгородка. В останньому відновлена дванадцятилопатева чаша на піддоні³⁵. У Херсонесі і Новгородку виявлено схожі залишки

³⁰ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 251.

³¹ Бусятская Н. Н. Художественное стекло стран Ближнего Востока на территории Восточной Европы // Вестник МГУ.— 1972.— № 2.— С. 84—89.

³² Носов Е. Н. Доклад об итогах раскопок Городища под Новгородом в 1986 г. // Протокол № 21 заседания отдела славяно-финской археологии 27/XI 1986 г.

³³ Пех Г. И. Раскопки древнего Слонима // Белорусские древности.— Минск, 1966.— С. 279; Гуревич Ф. Д. Указ. соч.— Рис. 53, 12; 55, 13; 74, 2; Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIV вв.— М., 1980.— Рис. 12; Яницкая М. М. Вытоки шкларобства Беларуси.— Минск, 1980.— С. 103. Про знахідки у Вітебську люб'язно повідомив Л. В. Колединський.

³⁴ Колесникова Л. Г. Указ. соч.— С. 253.

³⁵ Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли.— Минск, 1978.— С. 116; Гуревич Ф. Д. Некоторые итоги археологического исследования детинца древнего Новгородка // КСИА АН СССР.— 1974.— Вып. 139.— Рис. 33.

чаш з люстровим розписом, на яких зображена голова людини³⁶. Через посередництво Херсонеса дніпровським шляхом надходив різноманітний іранський фаянсовий посуд до Старої Рязані³⁷.

Таким чином, за свідченнями археологічних матеріалів товари із Візантії та країн мусульманського Сходу надходили в західноруську землю через Херсонес. Однак зв'язки Херсонеса із Західною Руссю не були прямими. Вони здійснювались через Київ, який мав безпосередні контакти з обома регіонами. Частина імпорту, який ввозився до Києва, залишалась для його жителів. Це, в першу чергу, наповнені амфори. Останнім часом в різних частинах Києва знайдено багато амфор. Зустрічаються також візантійські кам'яні іконки³⁸, сірійське скло та херсонеська полив'яна кераміка, про яку згадувалось вище, а також інші товари. Регулярні торговельні відносини Києва з Візантією та її кримськими колоніями встановлюються з кінця IX ст. і тривають до 40-х рр. XIII ст.³⁹ Велике значення Києва як центру транзитної торгівлі сприяло тому, що значна частина дорогих товарів вивозилась в інші давньоруські землі — Смоленську, Новгородську, Рязанську, Володимиро-Суздальську та ін. Багато їх, привезених з Херсонеса або через його посередництво, залишалось у містах Західної Русі. На відміну від інших давньоруських земель, де імпорт, про який йшлося, потрапляв до найбільших міст, в Західній Русі, за винятком стольного Полоцька, дорогими іноземними товарами користувалось заможне населення малих міст — центрів невеликих князівств.

Ф. Д. Гуревич

О КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ ЗАПАДНОЙ РУСИ С ХЕРСОНЕСОМ

В культуре городов Западной Руси XII и XIII вв. отразились активные культурные связи с Византией и странами мусульманского Востока. Роль посредника в этих связях принадлежала Херсону — выдающемуся ремесленному и торговому центру и наиболее крупной колонии Византии в Северном Причерноморье.

Собственная продукция и византийско-восточные товары из Херсонеса на север отправлялись днепровым путем через Киев, с которым он имел непосредственные связи. Часть импорта оседала в Киеве, но значительная часть его вывозилась в другие древнерусские области (Смоленск, Новгородская, Рязанская, Владимиро-Суздальская земли). Больше всего товаров, привезенных из Херсонеса, оказалось в городах Западной Руси, из которых все, кроме Полоцка, относилось к категории малых древнерусских городов — центров небольших княжеств.

F. D. Gurevich

ON CULTURAL RELATIONS BETWEEN WESTERN RUS AND CHERSONESE

Active cultural relations between Western Rus, Byzantium and countries of the Muslim East influenced culture of Western Rus town in the 12th and 13th cent. Chersonese, a large trade and artisan centre and the most significant Byzantine colony in the Northern Black Sea territory played the role of a negotiator.

The own Chersonese products and Byzantine-oriental goods were imported to the north by the Dnieper via Kiev, as Chersonese had immediate contacts with Kiev. A part of the import remained in Kiev, but its higher portion was delivered to other Old Russian regions (Smolensk, Novgorod, Ryazan, Vladimir, Suzdal). Most of goods imported from Chersonese were in Western Rus towns which, except for Polotsk, belonged to the category of small Old Russian towns-centres of small principalities.

Одержано 26.02.87.

³⁶ Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом // ИАК.— 1906.— Вып. 20.— С. 55.— Рис. 27; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Рис. 48, 2.

³⁷ Даркевич В. П., Стародуб Т. Х. Иранская керамика из Старой Рязани // СА.— 1983.— № 2.— С. 194.

³⁸ Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 373—374.

³⁹ Там же.— С. 378.